

Коріння Бразилії

КУПИТИ

Книжка «Коріння Бразилії» видатного бразильського історика і соціолога ХХ ст. Сержіу Буарке ді Оланди (1902–1982) фокусується на аналізі культурних впливів, які домінували від початку розбудови далекого континенту і формували протягом кількох сторіч нову спільноту людей і нову ідентичність з португальців, іспанців, інших європейських колоністів, азіатів, корінних американців та африканців. Дослідження дає можливість зрозуміти, чому і яким чином розквітала й змінювалась європейська культура у великій тропічній країні, де ті традиції були зовсім чужими, а також характер і наслідки такого розвитку. Книжка сповнена диханням природи, присмаком історії та відтінками живої країни й долі її мешканців. Українською перекладена вперше. Розрахована на широке коло читачів. В оформленні обкладинки використано картину Романа Жука «Парсунний портрет» (2008) з люб'язного дозволу автора. Роман Жук – один з засновників українського сучасного мистецтва Нової хвилі. Належить до Львівської школи живопису. Член НСХУ (1987). Роботи Р. Жука знаходяться в колекціях таких музеїв, як Львівська Галерея Мистецтв, Сумський художній музей, Національний художній музей України (Київ), Музей сучасного образотворчого мистецтва України (Київ) та ін. Активний учасник міжнародних художніх виставок 2008–20014 рр. Живе та працює в Амстердамі та Львові.

Сержіу
Буарке ді Оланда

Коріння Бразилії

Сержіу Буарке ді Оланда

КОРІННЯ БРАЗІЛІЇ

MINISTÉRIO DA CULTURA
Fundação BIBLIOTECA NACIONAL

Книгу видано за підтримки Міністерства культури Бразилії /
Фундації Національної бібліотеки

Obra publicada com o apoio do Ministério da Cultura do Brasil /
Fundação Biblioteca Nacional

Sérgio Buarque de Holanda

Raízes do Brasil

Сержіу Буарке ді Оланда

Коріння Бразилії

Переклад з португальської
Оксани Вронської

Львів
Видавництво Анетти Антоненко
Київ
Ніка-Центр
2015

УДК 316+94(4/9)
ББК 60.5:63.3(70)
Б90

Переклад з португальської Оксани Вронської

Науковий редактор *Володимир Самойленко*, канд. геогр. наук

Книжка «Коріння Бразилії» видатного бразильського історика і соціолога ХХ ст. Сержіу Буарке ді Оланди (1902–1982) фокусується на аналізі культурних впливів, які домінували від початку розбудови далекого континенту і формували протягом кількох сторіч нову спільноту людей і нову ідентичність з португальців, іспанців, інших європейських колоністів, азіатів, корінних американців та африканців. Дослідження дає можливість зрозуміти, чому і яким чином розквітала й змінювалась європейська культура у великій тропічній країні, де ті традиції були зовсім чужими, а також характер і наслідки такого розвитку. Книжка сповнена диханням природи, присмаком історії та відтінками живої країни й долі її мешканців.

Українською перекладена вперше.

Розрахована на широке коло читачів.

Переклад за виданням:
Sérgio Buarque de Holanda Raízes do Brasil

В оформленні обкладинки використано картину Романа Жука «Парсунний портрет» (2008) з люб'язного дозволу автора

ISBN 978-617-7192-21-2 (Видавництво
Анетти Антоненко)
ISBN 978-966-521-661-2 (Ніка-Центр)

© 1995, by Sergio Buarque de Holanda. Published in Brazil by Companhia das Letras, São Paulo
© «Видавництво Анетти Антоненко», 2015
© «Ніка-Центр», 2015

ЗМІСТ

Укорінення по-бразильськи (<i>Марина Гримич</i>).....	7
1. КОРДОНИ ЄВРОПИ.....	9
2. ПРАЦЯ ТА АВАНТЮРИЗМ	23
Примітка до розділу 2	
<i>Стійкість хижачького способу землекористування</i>	59
3. СІЛЬСЬКИЙ СПАДОК.....	67
4. СІЯЛЬНИК І КАМЕНЯР	97
Примітки до розділу 4	
1. <i>Інтелектуальне життя в іспанській Америці</i>	
<i>й у Бразилії</i>	133
2. <i>Лінгва-жерал в Сан-Паулу</i>	138
3. <i>Відраза до економічних чеснот</i>	153
4. <i>Природа й мистецтво</i>	159
5. СЕРДЕЧНА ЛЮДИНА.....	161
6. НОВІ ЧАСИ	179
7. НАША РЕВОЛЮЦІЯ.....	199
Посилання	225
Іменний покажчик.....	235

Укорінення по-бразильськи

Люблю історію Бразилії. Якось вона не така, як історія решти країн. Ясно, що це простір Нового Світу і він зовсім не схожий на європейський. Однак навіть на тлі історичних доль інших країн обох Америк історія Бразилії все одно видається особливою. Ні, я не хочу її ідеалізувати, однак у ній є щось інтригуюче-авантюрне й разом із тим дуже толерантно-гуманне, у ній міститься якийсь специфічний секрет успішності, результатом якого є вихід нинішньої Бразилії на передові позиції світової економіки.

Я з дитинства мріяла займатися Бразилією, і врешті-решт так і сталося: спершу розробляла для студентів історичних факультетів навчальний курс з історії та етнографії Південної Америки, потім здійснила дві історико-антропологічні експедиції до Бразилії, після того були довгі роки тривалої обробки зібраних матеріалів, які втілились у трьох книжках.

Потрапивши вперше до Бразилії (а це, як відомо, величезна за просторами країна з двохсотмільйонним населенням, з різноманітним природним і культурним розмаїттям), я побачила щось таке, що абсолютно не гармоніювало з тим авантюрним образом Бразилії, який я собі намалювала в уяві. Ну, якщо бути справедливим, то це й не дивно. Адже я потрапила в ту частину країни, історія якої практично починається лише з XIX століття, коли було скасовано рабство й у Бразилію ринули з Європи потоки іммігрантів, які створили дещо нову модель економіки, ніж та, що існувала в колоніальній Бразилії.

Хоча подорожувала я різними бразильськими регіонами, дослідження проводила на півдні Бразилії, у штатах Парана

і Санта-Катаріна, якими португальці за доби ранньої колонізації цікавилися значно менше, аніж атлантичним узбережжям, місцинами, де росло знамените дерево пау-бразіл, де можна було вирощувати цукрову тростину, каву або видобувати коштовне каміння. До XIX століття в Парані й Санта-Катаріні росли дикі непролазні ліси, щоправда, не такі, як в Амазонії, а густі субтропіки, окрасою яких була бразильська сосна *араукарія*, або *пінейрос* (на українсько-бразильській говірці *піньор*), – височезне дерево з парасольковою кроною.

За одне лише століття колишні європейські іммігранти зробили з цієї лісної місцини світову житницю, й українці доклалися до цього чи не найбільше. Оцей набутий образ Бразилії як сільськогосподарських територій, як угідь на крутих пагорбах, засаджених тютюном, квасолею, кукурудзою, пшеницею, цитрусовими, маракуйєю, як привітних ландшафтів із парасольками піньорів і заростями герба-мате, як місце, наповнене звучанням музичних мотивів гаушо (бразильських ковбоїв), – оце все витиснуло з моєї пам'яті той старий авантюрний образ Бразилії зі старою колоніальною романтикою, де живуть цукрові барони зі своїми сім'ями та чорношкірими рабами, відчайдухи-бандейранти, кавові фазендейро, езуїти, що перекладають індіанцям на мову тупі-гуарані Біблію.

Але «Коріння Бразилії» знову повернуло мене до цих смачних бразильських образів.

Книжка Сержіу Буарке ді Оланди – це не просто історія Бразилії, це ключ до розуміння специфіки Нового Світу загалом і Бразилії зокрема, вдумливе й не позбавлене самоіронії спостереження за творенням демографічного, расового та культурного розмаїття бразильців, їхньої специфічної ментальності й колоритної естетики. Ця книжка «пахне» і «смакує» Бразилією, а українських істориків учить, як треба писати історію.

Марина Гримич, д-р іст. наук

КОРДОНИ ЄВРОПИ

- *Новий світ і стара цивілізація*
- *Надмірний персоналізм і його наслідки: квалітет духу й організації, солідарності, спадкових привілеїв*
- *Брак зв'язаності із суспільним життям*
- *Повернення до традицій, симуляція*
- *Відчуття специфічної ірраціональності привілеїв та ієрархії*
- *В якому сенсі народи Піренейського півострова випередили сучасну ментальність*
- *Ручна й механічна праця як ворог особистості*
- *Покірність як основа дисципліни*

Спроба укорінити європейську культуру на великій території, умови побутування якої, якщо й не цілковито протилежні, то надзвичайно далекі від тисячолітньої традиції цієї культури, стала визначальним чинником у розбудові бразильського суспільства й породила найчисленніші наслідки. Хоча ми принесли з далеких країн наші форми співіснування, наші установи, наші ідеали та підтвердили наше прагнення зберегти все це в середовищі, яке часто є несприятливим і ворожим, ми ще й сьогодні відчуваємо себе вигнанцями на своїй рідній землі. Ми можемо зводити блискучі споруди, збагачувати людство новими й небувалими рисами, наполегливо вдосконалювати нашу цивілізацію... Річ у тім, що будь-які плоди нашої праці або наших лінощів, здається, залучені до еволюційної системи, якій притаманний інший клімат та інший пейзаж.

Отже, перш ніж запитати, наскільки успішною може виявитися ця спроба, варто було б дослідити, наскільки добре ми можемо представляти ті форми співіснування, установи та ідеали, спадкоємцями яких ми є.

Передусім надзвичайно значущим є те, що ми отримали цей спадок від іберійської нації. Іспанія та Португалія разом із Росією та балканськими країнами (а також у певному сенсі з Англією) є містками, через які Європа спілкується з рештою країн світу. Тож вони являють собою прикордонну та перехідну зону, інколи менш обтяжену цією європейськістю, яку, утім, вони зберігають як необхідне надбання.

Саме починаючи з епохи великих географічних відкриттів ці дві країни рішуче вийшли на європейську арену. Цей припізнілий вихід матиме неабиякий відбиток на їхній долі, визначаючи численні особливі риси історії обох країн та їхнього духовного становлення. Відтак з'явилося суспільство такого типу, яке розвивалося у певному сенсі майже осторонь своїх європейських сусідів, які не могли дати їм

жодного нового поштовху, якого ці суспільства не несли б у своєму зародку.

На якому ж фундаменті здебільшого ґрунтувалися форми суспільного життя цього регіону, завислого між Європою та Африкою, який простягається від Піренейських гір до Гібралтара? Як пояснити більшість цих форм, не вдаючись до більш-менш туманних тлумачень, які ніколи не привели б нас до суворої об'єктивності?

Власне, порівняння цього регіону з іншою Європою, розташованою за Піренеями, дозволяє підкреслити одну досить особливу рису мешканців Піренейського півострова, рису, яка далеко не притаманна, принаймні у такій саме інтенсивності, будь-якому їхньому сусідові по континенту. Річ у тім, що жоден із їхніх сусідів не зміг розвинути до такої крайності цю культуру особистості, яка, здається, і є вирішальною характеристикою еволюції піренейських народів із незапам'ятних часів. Дійсно, можна сказати, що надзвичайна важливість власної цінності людини, незалежності кожної людини щодо собі подібних у часі та просторі є чинниками, які обумовили національну неповторність іспанців і португальців. Для них показник гідності людини передусім визначається цим простором, в якому їй не потрібно залежати від інших, в якому вона не потребує нікого, в якому вона цілком самодостатня. Кожна людина – дітище самої себе, свого власного зусилля, своїх чеснот... А верховні чесноти цієї ментальності настільки могутні, що інколи позначаються не тільки на поставі, а й навіть на зовнішності людини. Найповніший прояв цього вже було втілено в стоїцизмі, який з незначними послабленнями є національною філософією іспанців ще від часів Сенеки.

Це поняття чудово відображає одне суто піренейське слово – «гордовитість», слово, яке спершу позначало ідею зверхності. Але боротьба та суперництво, які припускає це слово, таємно схвалювались і викликали захоплення, поети їх виславляли, моралісти їх рекомендували, а уряди їх підтримували.

Саме цим пояснюється притаманна піренейським народам надзвичайна кволість організаційних форм, усіляких асоціацій, які передбачають солідарність і порядок. На землі, де всі барони, неможливо досягти тривалої колективної згоди, якщо тільки вона не нав'язується якою-небудь зовнішньою силою, яку поважають і бояться.

Успадковані привілеї, які, до речі, ніколи не мали вирішального впливу в іберійських країнах, принаймні настільки вирішального та потужного, як у землях, де пустив глибоке коріння феодалізм, не потрібно було скасовувати, аби ствердилися принципи індивідуальної конкуренції. Слабкістю суспільної структури та відсутністю організованої ієрархії пояснюються й деякі найхарактерніші епізоди історії іберійських націй, у тому числі Португалії та Бразилії. Анархічні елементи завжди з легкістю тут приживалися, користуючись пособництвом або похмурою байдужістю суспільних інституцій і звичаїв. Ініціативи, навіть такі, що задумувались як конструктивні, постійно були спрямовані на роз'єднання, а не на об'єднання людей. Урядові укази з'являлись у першу чергу через необхідність стримування й приборкання блискавичних людських пристрастей і дуже рідко мали безпосередній і сталий зв'язок з рушійними силами.

Отже, брак зв'язаності у нашому суспільному житті не є суто сучасним явищем. І саме тому глибоко помиляються ті, хто вбачає в поверненні до традиції, у власне традиції єдиний можливий захист від притаманного нам безладу. Настанови й розпорядження, які розробляють ці ерудити, – це насправді хитромудрі творіння духу, які відрізняються від цього світу та є протилежними йому. Наша анархія, наша нездатність до сталої організації є, на їхню думку, не чим іншим, як відсутністю єдиного порядку, який здається їм необхідним і ефективним. Якщо ми будемо чітко дотримуватися його, то ієрархія, яку вони настільки звеличують, потребуватиме саме такої анархії, аби виправдати саму себе та здобути необхідний авторитет.

Чи можна назвати легітимним у будь-якому разі це звернення до минулого у пошуках стимулу для кращої ор-

ганізації суспільства? Чи не означатиме це, навпаки, лише нашу нездатність до спонтанного творчого процесу? По-справжньому живі епохи ніколи не були за наказом традиціоналістськими. Середньовічна схоластика була творчою тому, що була актуальною. Ієрархія думки підкорювалася космогонічній ієрархії. Колективність людей на землі була не чим іншим, як простою параболою й блідим віддзеркаленням Божого міста. У філософії святого Фоми Аквінського ангели, які входять до трьох порядків першої сфери, а саме Херувими, Серафими та Престоли, відповідають людям, які створюють *антураж* і найближче оточення середньовічного монарха: допомагають королю у здійсненні його власних повноважень, будучи його міністрами та радниками. Ангели другої сфери, Володіння, Сили та Влади, є по відношенню до Бога тими, ким для короля є губернатори, призначені ним керувати різними провінціями королівства. І нарешті, ангелам третьої сфери у граді земному відповідають виконавці влади й урядовці другорядного рангу^[1].

Якщо середньовічне життя прагнуло краси й гармонії та ґрунтувалося на ієрархічній системі, то цілком природне те, що навіть у Раю існують ранги святості, про що Беатріче розповідає Данте. Природний порядок – це не що інше, як недосконала та віддалена проекція вічного Порядку. Ось як Беатріче його пояснює:

*Le cose tutte quante
hanno ordine ira loro e questo forma
che l'universo a Dio fa simigliante.*

103] І почала: «Тобі ми допоможем,

104] Все має лад, і формою він є,

105] Яка весь світ на Бога робить схожим».

Рай, пісня 1. *Пер. Євгена Дроб'язка*

Отже, людське суспільство на землі не може мати цілі в самому собі. Його ієрархічний устрій, хоча й суворий, не спрямований на сталість і досягнення благополуччя у цьому світі. У цьому суспільстві немає місця для створінь, які шу-

кають земний мир у речах і перевагах цього світу. Спільнота справедливих чужинна для землі, вона породжується та живе вірою у вигнання й у смертність. «Отже, – каже святий Августин, – град земний, який не живе вірою, прагне земного миру, а мета влади, що її вона здійснює у цьому граді, полягає в певному узгодженні прагнень волі різних людей в інтересах тлінного життя».

За доби середньовіччя майже не існувало свідомих прагнень проведення реформи громадянського суспільства. Світ був організований згідно з віковичними незаперечними законами, встановленими в іншому світі верховним розпорядником усіх речей. Через дивний парадокс утворювальними засадами суспільства були, в їхньому найяскравішому вираженні, ворожі сили, ворожі до світу та до життя. Будь-яка праця мислителів, великих конструкторів систем, не означала нічого іншого, крім прагнення викрити наскільки це можливо антагонізм між Духом і Життям (*Gratia naturam non tollit sed perficit eam**). Ця праця була певним чином плідною та поважною, але у нашу добу вже немає бажання зрозуміти її глибинну сутність. Захоплення, яке сьогодні може викликати ця велична концепція ієрархії у формі, притаманній середньовіччю, насправді є лише пристрастю професорів.

***

По суті, власне принцип ієрархії так ніколи й не став для нас значущим у повному сенсі. Будь-яка ієрархія обов'язково ґрунтується на привілеях. Правда в тому, що задовго до перемоги в світі так званих революційних ідей португальці й іспанці, здається, вже мали яскраве розуміння специфічної ірраціональності, соціальної несправедливості певних привілеїв, насамперед, привілеїв успадкованих. Особистий авторитет, незалежно від успадкованого імені, незмінно зберігався протягом найславетніших епох в історії іберійських націй.

---

* Благодать не знищує природу, а вдосконалює її (св. Фома Аквінський) (лат.). – Тут і далі примітки редактора, крім зазначених окремо.

Принаймні у цьому пункті вони можуть уважатися справжніми першопрохідниками сучасної ментальності. Широко відомо, що португальська знать ніколи так і не стала по-справжньому непохитною та непроникною. За доби великих морських відкриттів Жіл Вісенте* зміг помітити, що чіткий розподіл між соціальними класами, що переважав у інших країнах, був майже відсутнім серед його співвітчизників:

Ті розумом та хитрістю живуть
У Франції й Венеції повсюду,
І німці, й шахраї – нікчемні люди,
Закони наші геть не визнають,
Де хлібороб бере собі селянку,
І вище навіть в помислах не йде,
А син, де батько зроду вишивальник,
В дружину вишивальницю веде,
Закон місцевий так велить їм жити^[2].

Пер. Л. Губаревої

Один із найвидатніших дослідників давньої історії Португалії Алберту Сампайу**, спираючись на авторитетні документи, наголосив, що знать, хоч би якою була її зверхність у певний відтинок часу, ніколи так і не змогла створити у цій країні закрите аристократичне суспільство. Він зазначає, що поширення одних і тих самих прізвищ серед людей найрізноманітнішого статусу не є чимось новим для португальського суспільства, і пояснює це постійним взаємообміном індивідуумів, одні з яких звеличилися, а інші повернулися до народних мас, з яких колись вийшли^[3].

Алберту Сампайу також наголошує, що у внесеному до Зводу законі зазначено, що родовиті ідальго (у Португалії – фідальгу) були представлені людьми всіх професій – від про-

---

* Жіл Вісенте (1470–1536) – португальський поет, драматург, композитор, актор, режисер, родоначальник португальського театру. Викривав соціальні пороки та вади церкви.

** Алберту Сампайу-да-Кунья (1841–1908) – видатний португальський історик, бакалавр права Університету Коїмбри, особливо відомий своїми дослідженнями в галузі економічної історії.

мислових службовців до орендарів сільських маєтків і угідь, а почестей вони позбавлялися лише на той час, коли жили за рахунок механічної праці. Він навіть зазначає, що оскільки не було суттєвої різниці між харчуванням народу та знатних кабальєро, то вони постійно підтримували тісні стосунки одні з одними. Аристократи не тільки їли разом із простолюдом, а й навіть доручали йому виховання власних дітей. Доказом цього є так званий інститут *amadigo*, коли аристократи віддавали своїх дітей на виховання селянам, які у цьому разі одержували певні привілеї та матеріальні пільги.

Якщо подібні характерні риси достатньо стійко переважали в іберійських народах, чи не варто було б стверджувати, що вони походять від якоїсь неминучої біологічної фатальності або ж, немов небесні зірки, вони могли б існувати осторонь і на відстані від звичайних умов земного життя. Ми знаємо, що на певних етапах своєї історії народи Піренейського півострова довели свою надзвичайну життєздатність, дивовижну здатність пристосовуватися до нових форм існування. Насамперед, наприкінці XV сторіччя вони змогли випередити решту країн Європи, створивши політичні й економічні структури сучасного типу. Проте чи не був власне успіх цієї раптової та, мабуть, передчасної трансформації однією з причин тривалого й наполегливого збереження традиційних форм життя, які частково пояснюють цю своєрідність?

У конкретному випадку Португалії часів магістра Авіського ордену* (короля Жуана I**, який правив від 1385-го до 1433 року) піднесення простого люду до статусу майстрів і міських торговців зустрічало менше перешкод, аніж в інших країнах християнського світу, де феодалізм панував, не зазнаючи серйозного опору. Саме завдяки відсутності над-

---

* Авіський орден (Орден Святого Бенета Авіського) – католицький військовий орден, що існував у XII–XIX ст. у Португалії; король Жуан I за часів свого правління був його Великим Магістром.

** Жуан I Добрий, або Жуан I Великий (1357–1433), – король Португалії, родоначальник Авіської династії.

звичайних труднощів на шляху до перемоги, завдяки нестачі економічної підтримки, яка дозволила б набути виняткових прав, торговельна буржуазія не відчувала потреби прийняти абсолютно новий спосіб дії та мислення чи встановити нову шкалу цінностей, що дало б їй змогу постійно стверджувати своє панування. Замість витіснення старих керівних класів буржуазія намагалася засвоїти значну кількість їхніх принципів, керуватися радше традицією, аніж холодним розумом і розрахунком. Представники аристократії не були повністю усунені, а форми життя, успадковані від часів середньовіччя, частково зберігали свій стародавній престиж.

Не тільки міська буржуазія, а й власне селяни захоплювалися блиском придворного життя з усіма його титулами й почестями.

*Немає вже селян,
всі королівські, всі королівські, –*

вигукував паж, один із персонажів комедії «Фарсу погоничів мулів». Хоч би яким дивним це не здавалось, власне, жага баронів до самовихваляння, велика кількість родоводів і генеалогічних книжок насправді являли собою два боки нестримної тенденції до нівелювання класових розбіжностей, мірилом якої є певні давним-давно встановлені та стереотипні еталони соціального престижу. Дворянська гордовитість вимагається стародавніми звичаями, які, по суті, вже не відповідають умовам часу, хоча й зберігаються на периферії. Справжня, автентична аристократія вже не потребує впливу на індивідуума; вона буде залежати від його сил і здібностей, оскільки власна зверхність цінується більше, ніж успадкована. Велика кількість майна, високі вчинки й особисті чесноти є джерелом величі, маючи всі переваги над уродженою аристократичністю. А коло основних чеснот для іберійських народів безпосередньо пов'язано з відчуттям власної гідності кожного індивідуума. Це відчуття спільне для аристократів і плебеїв і, беззаперечно, належить до етики ідальго, а не селян. Цінності, які надихають іспанців і португальців, є загальними й незмінними.

Особиста гідність, яка ґрунтується на таких чеснотах, завжди мала вагому значущість. Таке ж саме поняття, яке набуло розвитку в теології, знову відродившись у середині XVI століття, є не чим іншим, як старою забаганкою пелагіанства*, найвищим проявом якого стала доктрина моліністів**. І вирішальну роль у цій полеміці проти принципів божественного призначення відіграла установа, що мала суто іберійське походження, а саме Орден єзуїтів, який намагався нав'язати свій дух усьому католицькому світові після проведеного Трентського собору***.

Дійсно, португальці й іспанці завжди ставилися з недовірою та ворожістю до теорій, які заперечують право людини на вільний вибір. Вони ніколи не відчували себе природно й вільно у світі, де гідність та індивідуальна відповідальність не були загально визнаними.

Насправді, саме ця ментальність іспанців і португальців перетворилася на головну перешкоду духу спонтанної організації, яка притаманна народам протестантських країн, насамперед послідовникам кальвінізму. І це дійсно так, оскільки доктрини вільного вибору й особистої відповідальності якнайменше сприяють згуртуванню людей. В іберійських народів через брак тієї раціоналізації життя, яка так рано виявилася у деяких протестантських країнах, уряди завжди являли собою уніфікуюче, об'єднавче начало. У цих країнах безупинно переважав тип політичної організації, який штучно підтримувався якоюсь зовнішньою силою, що

---

* Пелагіанство – теорія богослова Пелагія (V ст. н.е.), згідно з якою перворідний гріх не впливає на людську природу, а людина здатна вибирати добро чи зло без допомоги Бога; призвела до першої великої богословської кризи й боротьби серед західних латиномовних християн.

** Моліністи – послідовники Луїса де Моліни (1535–1600) – іспанського єзуїта та богослова, автора книги, де робилася спроба поєднати вчення Фоми Аквінського з доктриною єзуїтів. Ця книга спричинила розкол між моліністами-єзуїтами та домініканцями.

*** Трентський (Тридентський) собор – XIX Вселенський собор Католицької церкви, скликаний папою Павлом III у 1545 р. з метою дати відсіч Реформації. Вважається відправною точкою Контрреформації.

за сучасних часів знайшло своє найхарактерніше втілення у формі військових диктатур.

Ще один чинник, який не можна не враховувати, аналізуючи психологію піренейських народів, – це непереборне відторгнення, яке викликала в них будь-яка мораль, заснована на культурі праці. Їхнє звичайне ставлення суто протилежне тому, що в теорії мало б відповідати системі середньовічного ремісництва, яке виславляло фізичну працю й очорняло наживу, «тупу наживу». Лише нещодавно, після зростання престижу інституцій північних народів, ця етика праці почала завойовувати певні позиції серед іспанців і португальців. Але вона наштовхнулася й продовжує наштовхуватися на такий живий і настирливий опір, що дає всі підстави сумніватись у повній перемозі цієї етики.

«Цілісність», «значущість», «статечність», «порядність», «гідна поведінка» – ці атрибути, які, за словами португальського поета Франсішку Родрігеша Лобу*, прикрашають і звеличують благородний герб, є, по суті, уродженими чеснотами, завдяки яким індивідуум виявляє себе та відмовляється змінювати обличчя цього світу. Вплив на речі, на матеріальний світ передбачає покірність зовнішньому об'єктові, прийняття закону, чужого для цього індивідуума. Цей вплив не вимагається Господом, не додає нічого до Його слави та не збільшує нашу власну гідність. Навпаки, можна сказати, що він заважає їй і принижує її. Ручна й механічна праця націлена не на людину, а на зовнішній світ, намагаючись вдосконалити якесь творіння, яке не є людиною.

Отже, зрозуміло, що піренейські народи так ніколи й не сприйняли сучасну релігію праці та цінність утилітарної діяльності. Справжньому португальцю або іспанцю гідна бездіяльність завжди здавалася кращою, ба навіть шляхетнішою, ніж божевільна боротьба за хліб насущний. Ідеалом, яким захоплюються обидва народи, є життя великого сеньйора, позбавлене будь-яких зусиль, будь-якої турботи.

---

* Франсішку Родрігеш Лобу (1580–1622) – португальський поет, творив у стилі бароко (еклоги); оспівував красу природи. Його творчість має повчальний характер.

Отже, поки протестантські народи виславляють і звеличують ручну працю, піренейські нації здебільшого дотримуються цінностей класичної античності. Серед них панує античне розуміння того, що дозвілля набагато важливіше за працю, а сама по собі виробнича діяльність не настільки цінна, як споглядання чи любов.

***

Тож зрозуміло, що відсутність цієї моралі праці чудово узгоджується з невеликими здатностями до суспільної організації. Дійсно, смиренне, безіменне й безкорисливе зусилля є потужним чинником спільності інтересів і само по собі стимулює раціональну організацію людей і живить зв'язність між ними. Там, де переважає будь-яка форма моралі праці, навряд чи бракуватиме порядку та спокою серед громадян, оскільки ці два чинники необхідні для гармонії інтересів. Правда в тому, що для іспанців і португальців мораль праці завжди була екзотичним плодом. Тому не дивно, що у цих народів ідеї солідарності так і не вкоренилися.

До речі, у них ця солідарність існує лише там, де сентиментальні зв'язки переважають над корисливими інтересами, – у сімейному колі або у колі друзів. Ці кола жорстко обмежені, приватні, скоріш ворожі, ніж сприятливі для створення об'єднань у ширшому просторі, на професійному чи національному рівні.

Автаркії індивідуума, крайньому звеличенню особистості, основній пристрасті, яка не терпить компромісів, можна протиставити лише одну альтернативу: відмовитися від цієї особистості на користь великого блага. Саме тому покірність, яка зустрічається дуже рідко та дається дуже важко, інколи для піренейських народів перетворюється на найвищу чесноту серед усіх наявних. І не дивно, що ця покірність – сліпа покірність, яка визначає основні середньовічні та феодальні принципи вірності, – ще й досі для цих народів є єдиним по-справжньому сильним політичним принципом.

Прагнення розпоряджатись і готовність виконувати накази однаково притаманні піренейським народам. Дикта-

тури та Свята інквізиція, здається, є такими самими типовими проявами їхнього характеру, як і схильність до анархії та безладу. На їхній погляд не існує іншого типу цілком допустимої дисципліни, крім тієї, яка ґрунтується на надмірній централізації влади та покорі.

До того ж існували ще й єзуїти, які краще за будь-кого втілювали цей принцип дисципліни через покору. Саме у нашій Південній Америці вони залишили яскраві приклади цього у вигляді своїх доктрин і поселень навернених до християнства індіанців. Жодна сучасна тиранія, жоден теоретик диктатури пролетаріату або тоталітарної держави не зміг навіть припустити можливість тієї дивовижної раціоналізації, якої досягли монахи Ордену єзуїтів у своїх місіях.

Сьогодні звичайна покора як основа дисципліни здається застарілою та неприйнятною формулою, чим і пояснюється здебільшого хронічна нестабільність нашого суспільного життя. Після зникнення можливості застосування цього гальма годі й намагатися імпортувати системи інших сучасних народів або створювати за власний рахунок належний замітник, здатний подолати впливи нашої неспокійної та хаотичної натури. Досвід і традиція стверджують, що будь-яка культура поглинає, асимілює й у цілому переробляє складові інших культур, коли їх можна пристосувати до власної картини світу. У цьому конкретному випадку слід пам'ятати про долю європейських культур, перенесених до Нового Світу. Всі контакти та родинні зв'язки з різними расами, місцевими і приїжджими, не віддалили нас від наших заокеанських пращурів настільки, наскільки ми цього мабуть і хотіли б. У бразильському випадку правда, хоч би якою непривабливою вона видавалася б деяким із наших патріотів, полягає в тому, що нас і досі об'єднує з Піренейським півостровом, насамперед із Португалією, давня й жива традиція, достатньо жива, щоб і до сьогодні жити спільну душу в супереч усьому, що нас роз'єднує. Можна сказати, що саме звідти до нас прийшла наша культура у своїй сучасній формі. Решта – це матерія, яка добре чи погано сполучилася з цією формою.

ПРАЦЯ ТА АВАНТЮРИЗМ

- *Португалія та колонізація тропічних земель*
- *Два принципи, які по-різному регулюють людську діяльність*
- *Соціальна гнучкість португальців*
- *Аграрна цивілізація?*
- *Брак расової гордості*
- *Ганьба, спричинена брудною працею*
- *Організація ремісництва; відносна слабкість ремісників у португаломовній Америці*
- *Нездатність до вільної та довготривалої асоціації*
- *«Мораль рабів» та її вплив*
- *Провал голландського досвіду*
- *Примітка до розділу 2: Стійкість хижачького способу землекористування*

Основна історична місія португальців полягала в подвигу завоювання та освоєння тропіків на користь європейської цивілізації. Та у супереч будь-яким аргументам, які можна висунути проти їхньої діяльності, необхідно визнати, що португальці були не лише справжніми, а й природними носіями цієї місії. Жоден інший народ Старого Світу не був так добре озброєний для того, щоб наважитися на упорядковане й інтенсивне дослідження та розвідку земель, які знаходяться по обидва боки екватора, де люди швидко деградують згідно з поширеною у XVI столітті думкою і де, за словами французького мандрівника тих часів, «la chaleur si vehemente de l'air leur tire dehors la chaleur naturelle et la dissipe; et par ainsi sont chaulds seulement par dehors et froids en dedans»*, на відміну від того, що трапляється з мешканцями холодних країв, які «ont la chaleur naturelle serree et contrainte dedans par le froid exterieur qui les rend ainsi robustes et vaillans, car la force et faculte de toutes les parties du corps depend de cette naturelle chaleur»** [1].

У дійсності дослідження й освоєння тропіків відбувалося без будь-якої раціональної методики, без опори на творчий та енергійний дух, навпаки, воно відбувалося недбало і певним чином абияк. Можна навіть сказати, що воно відбувалося всупереч зусиллям самих вишукувачів. Визнання цього факту жодним чином не принижує велич зусиль португальців. Якщо ми будемо судити цей процес, спираючись на моральні та політичні критерії, які переважають сьогодні, то

---

* Повітря таке гаряче, що забирає у людини жар її душі й розпошує його; а тому люди теплі лише зовні й холодні всередині (*фр.*).

** ...утримують і концентрують жар душі всередині через зовнішній холод, що робить їх дужими й хоробрими, адже сила й працездатність усіх членів тіла залежать саме від цього природного жару душі (*фр.*).

побачимо в ньому багато серйозних вад. Проте жоден із них не може виправдати сталу думку, якої дотримується чимало критиків діяльності португальців у Бразилії, значна частина яких цілком добровільно й щиро віддала б перевагу тріумфові голландського досвіду колонізації, оскільки вони були переконані, що завдяки ньому ми пішли б кращим і славетнішим шляхом. Але перш ніж розглядати цю тему, бажано торкнутися одного аспекту, який видається надзвичайно повчальним, а саме психологічного аспекту колоніальної експансії португальців на території Латинської Америки.

***

У розмаїтті форм соціального життя можна зазначити два принципи, які конкурують між собою та по-різному регулюють людську діяльність. Ці два принципи віднайшли своє втілення у двох типах: авантюриста (шукача пригод) та працівника. Вони виокремилися ще у первісному суспільстві, коли залежно від превалювання одного чи іншого типу, відбувався розподіл на народи, які займалися мисливством чи збиранням, і на народи, які займалися рільництвом. Для авантюристів кінцева ціль усіх зусиль, пункт призначення набувають такої величезної ваги, що вони можуть обійтися без будь-яких проміжних процесів, які вважають другорядними, ба навіть поверхневими. Їхній ідеал – зірвати плід, не посадивши перед цим дерева.

Люди такого типу не звертають уваги на кордони. У світі все постає перед ними в своєму розкішному розмахові, і де б не виникли перешкоди їхнім амбітним планам, вони вміють перетворювати їх на трамплін. Вони живуть безмежним простором, величезними проектами, далекими обріями.

Працівник, навпаки, це людина, яка зосереджується передусім на труднощах, які потрібно подолати, а не на тріумфі, якого необхідно досягти. Довершену цінність для нього виявляють повільні й наполегливі зусилля, які не відразу приносять плоди. Проте він зважає всі можливості прикладання цих зусиль, бо вміє отримати максимальний зиск із самого малого. Природно, що його візуальне поле обмежене. Він

зосереджений на маленькому клаптику, не звертаючи уваги на картину в цілому.

Існує етика праці, так само як і існує етика пригод. Отже, індивідуум, що належить до типу працівника, наділяє позитивною моральною цінністю лише дії, які він має намір здійснити. Натомість, аморальними та зневажуваними для нього є характерні риси авантюриста – відвага, непередбаченість, невідповідальність, нестабільність, бродяжництво, тобто все те, що пов'язано з концепцією великого й широкого світу, яка притаманна цьому типові.

З іншого боку, енергія та зусилля, спрямовані на отримання негайного зиску, набувають неабиякого значення для авантюристів. Енергія, спрямована на досягнення стабільності, миру, особистої безпеки, та зусилля, які не дають змоги одержати в перспективі швидкий матеріальний зиск, навпаки, вони вважають хибними та зневажуваними. Ніщо не здається їм безглуздішим і дріб'язковішим від ідеалів працівника.

Насправді ж між цими двома типами не існує ані абсолютного протиставлення, ані радикального непорозуміння* [2]. Обидва більшою чи меншою мірою переплетені у численних комбінаціях, тож, зрозуміло, що у чистому вигляді вони можуть існувати хіба що в ірреальному світі. Але також не підлягає сумніву й те, що обидва ці типи дозволять нам якнайкраще впорядкувати наші знання про людей і соціальні групи. І саме в цьому суперіндивідуальному вимірі

---

* Протистояння могло відбуватися лише у тому разі, якщо вони належали до однієї духовної родини. Тоді зворотнім боком типу робітника буде, ймовірно, дрібний рантьє. Аналогічно протилежним полюсом відчайдуха, очевидно, може бути антисоціальний волоцюга, злочинець чи звичайнісінький нероба. Наведена тут різниця нагадує розмежування між рантьє і спекулянтами, запропоноване Вілфредо Парето. У порівнянні з популярною теорією «чотирьох основоположних бажань» В. І. Томаса, що знайшла застосування в різних областях соціології, можна стверджувати, що тип відчайдуха відповідає головню «бажанню нових відчуттів», а також «бажанню народного визнання». «Прагнення безпеки» та «прагнення відповідності» мали б бути представлені переважно у типі робітника. – *Прим. авт.*

вони набувають неоціненної значущості для вивчення формування й еволюції суспільства.

У справі завоювання та колонізації нових світів «працівник» (у прийнятому тут сенсі) відіграє дуже обмежену, майже нульову роль. Та епоха сприяла відчайдушним учинкам і подвигам, винагороджуючи людей широкого розмаху. І не випадково на американському континенті опинилися, повністю віддаючись цій справі, саме народи, в яких тип працівника, який ми щойно вирізнили, опинився у найменш сприятливому середовищі.

Якщо це істинно для Португалії та Іспанії, то теж саме можна сказати й про Англію. Потужний індустріальний вибух, який переживала Велика Британія протягом ХІХ сторіччя, сприяв зародженню далекої від реальності думки щодо англійського народу, думки, якої не поділяли предки сучасних англійців. Правда в тому, що типовий англієць не є працелюбним і не наділений аж занадто жагою до ощадливості, такою характерною їхнім найближчим європейським сусідам. Навпаки, англієць тяжіє до безтурботності та марнотратства, а понад усе цінує «гарне життя». Саме такою була пересічна та майже однастайна думка іноземців, які відвідували Велику Британію до початку вікторіанської доби. Такої самої думки дотримувалися філософи й економісти, які шукали причину, котра б пояснила відставання, що протягом тривалого часу зазнавала країна у порівнянні зі своїми конкурентами.

У 1664 році в памфлеті під назвою «Багатство Англії у зовнішній торгівлі» Томас Ман* критикував своїх співвітчизників за непередбачливість, легковажний спосіб життя, нестримну любов до розваг і розкоші, безсоромні лінощі, «які суперечать закону Божому та звичаям інших народів», та пояснює саме цими пороками їхню нездатність серйозно конкурувати з голландцями^[5]. Подібні ідеї вже за наших часів висловлює відомий історик і знавець англійського наці-

---

* Томас Ман (1571–1641) – англійський економіст, меркантиліст, фахівець із теорії грошей. Цитований твір вийшов друком майже за 25 років після смерті автора.

онального характеру Вільям Ральф Індж*. Настоятель собору Святого Павла у своїй книжці, багатій цікавими думками, зауважує, що «середній англієць наразі не має жодної схильності до безустанної, працьовитої старанності німців чи до ощадливої помірності французів». І додає до цього спостереження ще одне, яке у багатьох може викликати збентеження через свою несподіваність: «Безтурботність – це порок, який ми поділяємо радше з уродженцями деяких спекотних країн, ніж з жодним іншим народом Північної Європи»^[4].

Ця неприхильність до праці, принаймні до праці, яка не несе швидкої віддачі, ця безтурботність, про яку згадує настоятель Індж, хоча вочевидь і не підштовхує до авантюрних дій, усе ж таки досить часто негативно позначається на прагненні розпочинати великі справи. Як ще можна пояснити той факт, що іберійські народи виявили неабиякі здібності у зазіханні на матеріальні блага інших континентів? «Для португальця, – писав один мандрівник наприкінці XVIII століття, – легше зафрахтувати корабель для плавання до Бразилії, ніж дістатися верхи від Лісабона до Порту»^[5].

І хіба ось ця притаманна нашим співвітчизникам жага «халявного» процвітання, почесних титулів, володінь і легкого багатства не є одним із найочевидніших проявів авантюрного духу? Ще й сьогодні ми щодня зустрічаємось із численними нащадками військового часів Ешвеге**, який не соромився клопотати про те, щоб йому дали місце при дворі, чи дрібного писаря, який не побоявся попросити для себе посаду губернатора, або ж звичайного лікаря, майстерність якого обмежувалася вмінням поставити банки, який праг-

---

* Вільям Ральф Індж (1860–1954) – англійський письменник, англіканський священник, професор богослов'я у Кембриджі й настоятель собору Св. Павла, а також президент Товариства Аристотеля у Кембриджі.

** Вільгельм Людвіг барон фон Ешвеге (1777–1855) – німецький армійський офіцер і гірський інженер, архітектор-аматор. Оселився у Португалії, на замовлення корони збудував готичний Палац де Пена. Втік від французького вторгнення до Бразилії, де здійснив перше комплексне геологічне дослідження її надр.

нув перетворитися на лейб-медика королівства... Нерідко наша дієздатність виснажується у цьому безупинному пошуку, причому сама по собі, без впливу якоїсь жорстокої сторонньої сили чи якоїсь потужнішої реакції ззовні. Наші зусилля, які згасають іще до того, як наштовхуються на перепону, зводяться нанівець у самому апогеї своїй сили та компрометують самі себе без очевидних підстав.

Отже, жага авантюри, відповідальна за всі перелічені слабкості, мала вирішальний вплив (проте необхідно зазначити, що це був не єдиний вирішальний чинник) на національне життя нашої спільноти. Утім, з-поміж сукупності таких різних чинників, як змішання рас, що спостерігалось на новому континенті, звичаї та правила існування, привнесені нами, мезологічні* та кліматичні умови, період адаптації до яких тривав досить довго, саме авантюрний дух став визначальним елементом. Сприяючи соціальній мобільності, він, крім того, підштовхував людей відважно протистояти суворості й непоступливості природи та створював умови, які б відповідали поставленим завданням.

Саме у цьому питанні португальці та їхні безпосередні нащадки були непоступливі. Намагаючись відтворити в Америці звичайне для них середовище, вони здійснили це настільки легко, як, мабуть, ніхто інший за всю історію. Там, де їм бракувало пшеничного хлібу, вони вчилися їсти місцеві вироби, та ще й з такою природністю, що, як стверджував Габріел Суареш**, титуловані люди призвичаїлись вживати тільки борошно зі свіжої маніоки, змеленої у той самий день. Також вони призвичаїлись спати у гамаку, як індіанці. Деякі, як-от навіть капітан-губернатор Ешпіріту-

---

* Мезологія (екологія життєвих середовищ) – термін, запропонований А. Бергійоном у 1877 р. для вивчення довкілля.

** Габріел Суареш ді Соуза (1540–1591) – португальський мореплавець і натураліст. Протягом 17 років життя у Бразилії написав трактат «Опис Бразилії» (1587 р.), де в енциклопедичній формі виклав відомості про флору і фауну країни, описав технологію вирощування бавовни та тютюну, а також докладно дослідив місцеві племена.

Санту Вашку Коутінью*, перебирали міру та пили й жували тютюн, за свідченнями сучасників. Від індіанців вони запозичували тільки мисливські та рибальські приладдя, човни з кори або з видовбаного стовбуру, які борознили річки та прибережні води, засоби обробки землі з використанням техніки випалювання лісів. Півострівні дома, строгі та похмурі, з вікнами, які виходили у двір, у новому кліматі втратили частково свою стриманість і суворість завдяки веранді, яка виходила на вулицю: це був місток у зовнішній світ. Цей новий тип споруд, імпортований, своєю чергою, зі Східної Азії, який у нашому середовищі вдало замінив традиційний дім з арабським внутрішнім двориком, перетворився на первісний еталон, якого й сьогодні дотримуються європейці, зводячи свої помешкання у тропіках. На плантаціях цукрової тростини вони, з урахуванням усіх місцевих можливостей, вдосконалили процес, започаткований раніше на Мадейрі й інших островах Атлантичного океану, де гвінейських негрів використовували на сільськогосподарських роботах.

Не можна стверджувати, що поширена між нами специфічна форма сільськогосподарських угідь (латифундій) була певним винаходом португальських поселенців, результатом їхньої самочинної творчої волі. Взнявши багато чого з привнесених елементів, вона виникла значною мірою на основі потреб виробництва та ринка. Також не можна вважати, що встановлена система рільництва, яка, до речі, мала дивовижно одноманітну організаційну структуру майже на всіх тропічних і субтропічних територіях Америки, обумовлюється специфічними умовами, притаманними місцевому середовищу. Поширення цієї аграрної системи уможливилось внаслідок того, що за часів Великих географічних відкриттів Європа ще не була індустріалізованою й виробляла товари сільського господарства у кількості, достатньої для внутріш-

---

* Вашку Фернандес Коутінью (1490–1561) – засновник бразильського штату Ешпіріту-Санту. Був одним з дванадцяти перших відкривачів-португальців, які досліджували та захоплювали землі, що пізніше стали Бразилією. Незважаючи на військовий фах, проявив себе талановитим управлінцем, будівничим і неогоціантом.

нього споживання, а справжній дефіцит відчувався тільки щодо продуктів, які походили з країн із жарким кліматом.

До речі, показово, що та сама система в англійських колоніях у Північній Америці процвітала лише в регіонах, придатних для розведення тютюну, рису та бавовни, тобто типово «колоніальних» продуктів. Що ж до центральних районів і Нової Англії, то тут англійці були змушені задовольнятися веденням традиційного присадибного сільського господарства, доки не відкрився шлях до поширення торгівлі та мануфактурного виробництва, які ґрунтувалися майже винятково на праці вільних людей. Отже, клімат та інші фізичні умови тропічних регіонів лише опосередковано справили вплив на цей процес.

Португальцям і меншою мірою іспанцям, поза сумнівом, належить першість у застосуванні моделі монокультурної латифундії, яку з часом засвоїли й інші народи. А родючі землі бразильського північного сходу, придатні для вкрай прибуткового розведення цукрової тростини, перетворили цей край на дослідницький майданчик, де протягом тривалого часу надзвичайно ретельно розроблялася організація сільського господарства, яка пізніше стала панівною для всіх європейських колоній на територіях зі спекотним кліматом. Безмежна кількість ситих цілинних земель привела до того, що великі сільські угіддя відігравали тут роль справжніх виробничих центрів. Залишалося тільки вирішити проблему робочої сили. І після кількох невдалих спроб залучити до праці індіанців з'ясувалося, що найлегшим виходом було розпочати завезення африканських рабів.

Можна сказати, що присутність негрів завжди була обов'язковим чинником поширення й розвитку колоніальної системи землекористування. Корінні мешканці цієї землі, судячи з усього, добровільно займалися видобутком корисних копалин, мисливством, риболовлю, певними видами ремесел і розведенням худоби. Утім, їм важко було призвичаїтися до старанної та методичної праці на плантаціях цукрової тростини. Від природи вони були схильні до менш рутинної праці, якою могли займатися без примусу та на-

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати
далі, придбайте, будь
ласка, повну версію
книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ